

Characteristics and Archetypes of Courtyard Pattern in Iranian Historical Bazaar (Case Study: Tabriz Historical Bazaar)

Asghar Molaie^{1*}, Mahsa Sabermamand²

1. Assistance Professor, Department of Urbanism, Faculty of Architecture and Urbanism, Islamic art Tabriz University, Tabriz, Iran
2. Master of Architecture, Department of Urbanism, Faculty of Architecture and Urbanism, Islamic art Tabriz University, Tabriz, Iran

Article Info

Original Article

Received: 2020/11/25;
Accepted: 2021/02/08;
Published Online 2020/03/20

 10.30699/athar.41.2.178

Use your device to scan
and read the article online

Corresponding Author

Asghar Molaie

Assistance Professor,
Department of Urbanism,
Faculty of Architecture and
Urbanism, Islamic art
Tabriz University, Tabriz,
Iran

Email:

A.molaie@tabriziau.ac.ir

ABSTRACT

Iranian Bazaar is an ancient space pattern that has a special importance in different civilizations, especially among Iranians. Urban Caravansaries are the space for the exchange of commercial goods and the need for a safe place to stay for traders and passengers, mainly in the vicinity of Bazaars for Caravans and people. The central courtyard is a fundamental pattern in Iranian architecture that has been in different forms in various periods and regions of Iran. This archetype, with its basic characteristics such as centrality, unity and plurality, vitality, provides a suitable space for the functions required. The Iranian Bazaar' Serai has been a place for the presence of caravans, supply and exchange of goods. These spaces have a variety of functions that require different aspects of recognition in the contemporary era. Therefore, the aim of this paper is definition the Serai as a fundamental pattern in Iranian architecture, especially in the structure of the Iranian Bazaars, with emphasis on Tabriz's historical bazaar Serai. The research has a qualitative-quantitative approach, and was conducted using analytical, typological and logical reasoning research methods, field survey, typological and documentary study techniques. The research results showed that the basic characteristics of the Bazaars include centrality, cohesion and unity, square or rectangular geometry, functional flexibility, vitality, and the most important typological criteria in physical, economic, social cultural and environmental dimensions. Also, the typological criteria are shape, area, location, wholesaler and retailer, type of activity and vegetation. In the Tabriz historical Bazaar, a variety of physical and economic types have been used as public and specialty yards for various commercial, manufacturing, warehousing, and landscaping events from the past.

Keywords: Central yard, Serai, Historical Bazaar of Tabriz, Archetype, Typology

Copyright © 2020. This open-access journal is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

How to Cite This Article:

Molaie, A., Sabermamand, M. (2020). Characteristics and Archetypes of Courtyard Pattern in Iranian Historical Bazaar (Case Study: Tabriz Historical Bazaar). *Athar*, 41 (2):178-205

شاخصه‌ها و گونه‌های کهن‌الگوی حیاط مرکزی در بازار تاریخی ایرانی

(نمونه موردی: سراهای بازار تاریخی تبریز)

اصغر مولایی^{۱*}، مهسا صابرمند^۲

۱. استادیار، گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران
۲. کارشناسی ارشد، گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

خلاصه

بازار، فضایی با الگوی کهن است که در تمدن‌های گوناگون، به‌ویژه میان ایرانیان از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. کاروان‌سراهای درون‌شهری، محل مبادلات کالاهای تجاری و نیز مکانی امن برای اقامت مسافران و تاجر بوده است. این کاروان‌سراها، عمدتاً در جنب بازار و مرتبط با بازارها بوده‌اند. حیاط مرکزی در معماری ایرانی الگویی کهن است که در دوره‌های مختلف و مناطق گوناگون ایران‌زمین به اشکال متنوع قابل‌ملاحظه است. این کهن‌الگو با برخورداری از ویژگی‌های اصیل و پایه‌ای، همچون مرکزیت، وحدت و کثرت، فضایی مناسب برای عملکردهای مورد نیاز فراهم می‌آورد است. چنانچه در گذشته سرای بازار مکانی برای استقرار کاروان‌های تجاری و عرضه و مبادله کالاهای بوده و در دوره معاصر نیز کارکردهای متنوعی را دارد که در ابعاد مختلف نیازمند بازشناسی است؛ بنابراین این پژوهش با هدف بازشناسی سرا به‌عنوان الگویی اصیل در معماری ایرانی به‌ویژه در ساختار بازار تاریخی ایرانی است که در مطالعه میدانی بر سراهای بازار تاریخی تبریز متمرکز می‌شود. پژوهش حاضر کمی-کیفی بوده و با روش پژوهش تحلیلی، اسنادی و استدلال منطقی و نیز شیوه‌های مطالعه کتابخانه‌ای و اسنادی و پیمایش میدانی انجام شده است. نتایج پژوهش بیانگر آن است که شاخصه‌های بنیادی سرای بازار شامل مرکزیت، درون‌گرایی، انسجام و وحدت، شکل هندسی مربع یا مستطیل، انعطاف‌پذیری عملکردی و سرزندگی است و مهم‌ترین معیارهای گونه‌شناسی در ابعاد کالبدی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و زیست‌محیطی شامل شکل، مساحت، موقعیت، راستا، عمده‌فروشی و خرده‌فروشی، نوع فعالیت و پوشش گیاهی هستند. در بازار تاریخی تبریز طیف متنوعی از سراها از لحاظ کالبدی و اقتصادی به‌عنوان حیاط‌های اختصاصی و عمومی برای فعالیت‌های گوناگون تجاری، تولیدی، انباری، برگزاری رویدادهایی با مناظر گوناگون از گذشته تاکنون مورد استفاده بوده‌اند.

کلیدواژه‌ها: حیاط مرکزی، سرا، بازار تاریخی تبریز، کهن‌الگو، گونه‌شناسی

اطلاعات مقاله

دریافت: ۱۳۹۹/۰۹/۰۵

پذیرش: ۱۳۹۹/۱۱/۲۰

انتشار آنلاین: ۱۳۹۹/۱۲/۳۰

نویسنده مسئول:

اصغر مولایی

استادیار، گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

پست الکترونیک:

a.molaei@tabriziau.ac.ir

حق کپی‌رایت انتشار: این نشریه دارای دسترسی باز است و تحت قوانین گواهی‌نامه بین‌المللی Creative Commons Attribution 4.0 International License منتشر می‌شود که اجازه اشتراک (تکثیر و بازآرایی محتوا به هر شکل) و انطباق (بازترکیب، تغییر شکل و بازسازی بر اساس محتوا) را می‌دهد.

مولایی، اصغر، صابرمند، مهسا (۱۳۹۹). شاخصه‌ها و گونه‌های کهن‌الگوی حیاط مرکزی در بازار تاریخی ایرانی (نمونه موردی):

سراهای بازار تاریخی تبریز. فصلنامه علمی اثر، ۴۱ (۲): ۱۷۸-۲۰۵

مقدمه

بازار پخش شده و مانند شش‌های تنفسی بازار عمل می‌کنند و با وصل شدن به راسته‌ها امکان تردد به همه جای بازار را فراهم می‌آورند (Farhadi, 2018, P. 24) از طرفی، حیاط‌های مرکزی، الگوی بسیار کهنی هستند که در ایران مورد استفاده قرار می‌گیرند (Taban et al., 2013, P. 1) و سراهای بازار نیز به‌عنوان کهن‌الگویی در سراسر بازار پخش شده و دیده می‌شوند؛ بنابراین مسئله پژوهش حاضر، تضعیف و زوال جایگاه سرا به‌عنوان الگویی بنیادی و کهن در معماری و شهرسازی معاصر است که عدم توجه به این الگو، منجر به از بین رفتن برخی کیفیت‌ها در ابعاد مختلف فضایی، عملکردی، اجتماعی و روانی شده است؛ در حالی که گونه‌ها و شاخصه‌های ارزشمند سرای بازار ایرانی را می‌توان در معماری معاصر نیز استفاده کرد و با به‌کارگیری این الگو، نظامی متعادل از توده و فضا در بافت شهری و محلی از جمله بافت فضاهای تجاری ایجاد کرد.

روش پژوهش

هدف این پژوهش «بازشناسی سرا به‌عنوان الگویی اصیل در معماری ایرانی به‌ویژه در ساختار بازار تاریخی ایرانی» است. در این راستا پرسش اصلی پژوهش این است که سراهای بازار تاریخی دارای کدام گونه‌ها و ویژگی‌های پایه‌ای هستند؟ همچنین پرسش‌های فرعی پژوهش نیز عبارت‌اند از: ۱. تاریخچه پیدایش سراها در معماری بازار تاریخی ایرانی چیست؟ ۲. ویژگی‌ها و گونه‌های سراهای بازار تاریخی تبریز کدام‌اند؟ پژوهش حاضر با رویکرد کیفی-کمی بوده و با روش پژوهش تحلیلی-اسنادی و استدلال منطقی و نیز شیوه‌های مطالعه کتابخانه‌ای و اسنادی و پیمایش میدانی انجام شده است (شکل ۱).

یکی از اجزای اصلی و کلیدی فضای شهرهای ایرانی-اسلامی بازارها بوده‌اند که از دیرباز حیاتشان در حیات اجتماعی و اقتصادی شهرهای ایرانی-اسلامی بسیار تأثیرگذار بوده است (Shirani, Partovi & Behzadfar, 2017, P. 2). در واقع موقعیت بازار، ایجاد و توسعه آن در شهرهای اسلامی - به‌خصوص در قرون وسطی- همیشه در رابطه شدید با تولیدکنندگان و مصرف‌کنندگان بوده است؛ به همین دلیل هسته اولیه آن در مسیر شاهراه کاروان‌ها توسعه یافته است (Bonine, 1987, P. 2).

بازار تبریز به‌طور منطقی مجموعه یکپارچه‌ای از فعالیت‌های متنوع اقتصادی، فرهنگی، مذهبی و سیاسی است که با حضور جدی و تنگاتنگ مساجد، مدارس و فضاهای اجتماعی در کنار واحدهای تجاری و داد و ستد معنا می‌شود (Khamachi, 1996).

به عبارت دیگر اهمیت بازار به‌مثابه عنصر کالبدی، اقتصادی و حتی اجتماعی اصلی در شهر سنتی ایران به‌حدی است که شهرشناسانی چون اویگن ویرث از بازار به‌عنوان مرکز اصلی اقتصادی شهر شرقی و بخش ویژه فعالیت‌های کسب و کار سنتی که اغلب در مرکز شهر قرار دارد، یاد کرده‌اند (Rajabi, 2017, P. 30).

بازارهای ایرانی دارای فضاهای متنوع روباز و سرپوشیده هستند (Farhadi, 2018, P. 1) و برای پاسخگویی به نیازهای جدید در امتداد مسیر راسته اصلی، راسته‌های فرعی، سراها و تیم به وجود آمده‌اند (Samei & Ghasemi, 2010, P. 21). بازار تبریز نیز مجموعه‌ای از راسته‌ها، تیمچه‌ها و سراهایی با معماری ارزشمند بومی ایران و نمایانگر بنیان‌های اقتصادی، اجتماعی و طراحی شهری بومی ایران در دوره اسلامی است (Pourjafar, Molaie & Pourjafar, 2016, P. 2). حیاط‌های آن نیز در ابعاد و اشکال گوناگون در سراسر

شکل ۱. دیاگرام فرایند انجام پژوهش
منبع: نگارندگان

مبانی نظری

پیشینه پژوهش

مصرف منابع انرژی، مدلی مرجع جهت انجام شبیه‌سازی‌ها تعریف و سپس مدل‌های پیشنهادی دارای حیاط میانی و مدل مرجع را در نرم‌افزار دیزاین‌بیلدر شبیه‌سازی کردند و در نهایت نتایج حاصل از شبیه‌سازی‌ها با یکدیگر مقایسه شدند (Zamani, Heidari & Hanachi, 2017).

سلطانی و منصوری و فرزین در مقاله‌ای با عنوان تطبیق نقش الگو و مفاهیم مبتنی بر تجربه در معماری، به واکاوی مفهوم «الگو» پرداخته و نقش متمایز آن را نسبت به دیگر مفاهیم مطروحه در حوزه معماری مشخص کرده‌اند (Soltani et al., 2013). فرهادی در کتاب «حیاط‌های بازار تبریز» به بررسی اطلاعات مربوط به سراها و اطلاعات جزئی آنها در بازار تبریز پرداخته است (Farhadi, 2018). ذوالفقارزاده و جابری نیز در کتاب تحلیلی بر بازار تبریز به معرفی بازار تبریز و به بررسی اجزا و بخش‌های مختلف آن پرداخته‌اند (Zolfagharzadeh & Jaberri, 2016). اسمعیلی سنگری و عمرانی نیز در کتابی با عنوان «تاریخ و معماری

سیدنی ادی در کتاب تکامل خانه انگلیسی و ماتسیسوس از گونه‌شناسی بهره گرفته و بسیاری از محققان مانند آلدورسی، آرگان، آیمونینو و کرایر نیز به آن پرداخته‌اند (Memarian & Tabarsa, 2013, P. 3). معماریان در مطالعه گونه‌شناسی خانه‌های مسکونی، به نمونه‌هایی از خانه‌های چهارایوانی در مناطق کویری اشاره نموده و تعداد قابل توجهی از این گونه خانه‌ها را که متعلق به سده‌های متأخر اسلامی هستند، معرفی کرده است (Memarian, 1994). دانش‌دوست اشاره کوتاهی به طرح‌های چهارایوانی داشته و ذیل عنوان «خانه بیابان‌نشینی» به نمونه‌ای کهن از آن در بخش خزانه تخت جمشید اشاره کرده است (Daneshdoost, 2006, P. 14). زمانی، حیدری و حناچی در مقاله‌ای با عنوان ایجاد حیاط‌های میانی در بلوک‌های شهری در راستای کاهش

واژه‌شناسی

سرای به معنی خانه و مکان و مشتق از پهلوی و ساسانی است (Farshchi & Zamani, 2019). در واقع به فضایی که ترکیبی از فضاهای ساخته‌شده سرپوشیده و باز باشد، سرا گفته می‌شود و واژه سرا به معنای خانه و عمارت و واژه میان سرا به معنای خانه و حیاط است (Soltanzadeh, 2012)؛ به عبارت دیگر، حیاط به معنی ساحت، صحن، میان سرا، صحن سرا، حریم تملک خانه، محیطی سرسبز و بانشاط و محلی برای آسایش خانواده است (Memarian, 1994)، ولی از ابتدای قرن حاضر، به تدریج به جای واژه کاروان سرا به دلیل کم‌رنگ شدن نقش کاروان‌ها در حمل و نقل از کالسکه و درشکه و وسایل موتوری استفاده شد و پیشوند کاروان از کاروان سرا حذف و به کاروان سرای شهری، سرا گفته شد (Soltanzadeh, 2007). در جدول زیر، جمع بندی واژه‌شناسی سرای بازار ایرانی قابل ملاحظه است.

بازار تبریز» به بررسی و تحلیل اجزا و عناصر بازار تاریخی تبریز پرداخته‌اند (Esmaili Sangari & Omrani, 2007). محققان، پژوهش بازار را از جنبه‌های مختلفی مطالعه کرده‌اند: عاملی (بازار در سایه حکومت اسلامی)، پیرنیا (بازار ایران)، بیگری (بازارهای ایران)، ودیعی (بازار و بافت نوین شهری)، سلطان زاده (بازارها در شهرهای ایران) از آن جمله‌اند. برخی نیز در دانشنامه جهان اسلام مقالاتی را در مورد بازارهای ایرانی نگاشته‌اند: اولیاء (بازار یزد) و ورجاوند (بازار تهران، بازار قزوین، بازار قیصریه لار، بازار کاشان، بازار وکیل) را می‌توان در این گروه قرار داد. جغرافی دانان کشور ما نیز تحقیقات خوبی را در این زمینه انجام داده‌اند: شفقی (بازار اصفهان)، پورا احمد (بازار کرمان) و محققان برجسته دیگر از آن جمله‌اند.

جدول ۱. جمع بندی واژه‌شناسی سرای بازار ایرانی

منبع	مفاهیم کلیدی	تعریف / توصیف
Farhadi, 2018	ساحت، صحن، میان سرا، صحن سرا، حریم تملک خانه، سرسبز، آسایش خانواده	حیاط به معنی ساحت، صحن، میان سرا، صحن سرا، حریم تملک خانه، محیطی سرسبز و بانشاط و محلی برای آسایش خانواده است.
Farhadi, 2018	حیاط، آسمان، حوض، گیاهان، درختان	حیاط آسمان را قاب می‌کند و حوض این قاب را تصویر می‌کند. دارپست گیاهان و شاخه‌های درختان نیز تزئین بخش این قاب هستند.
Zolfagharzadeh et al., 2016	سرا، خان، تجارت خانه	سرا یا خان همان تجارتخانه بود که نمونه جنس از آنجا گرفته و در جاهای مختلف پخش می‌شد.
Soltanzadeh, 2007	سرا، فضای باز، فضای بسته	به فضایی که ترکیبی از فضاهای ساخته‌شده سرپوشیده و باز باشد، سرا گفته می‌شود.
Farshchi & Zamani, 2019	سرای، خانه، مکان	سرای به معنی خانه و مکان و مشتق از پهلوی و ساسانی است.
Soltanzadeh, 2007	سرا، خانه، عمارت، میان سرا، حیاط	واژه سرا به معنای خانه و عمارت و واژه میان سرا به معنای خانه و حیاط است.
Samei & Ghasemi, 2010	کاروان، کاروان سرا، کاروان سرای شهری، سرا	به دلیل کم‌رنگ شدن نقش کاروان‌ها در حمل و نقل، کاروان از کاروان سرا حذف و به کاروان سرای شهری سرا گفته شد.
Shirani, Partovi & Behzadfar, 2017	سرا، عمده‌فروشی	سرا، معادل مجتمع تجاری‌های کنونی است که برای عمده‌فروشی کاربرد دارد.

منبع: نگارندگان

کهن‌الگوی حیاط مرکزی

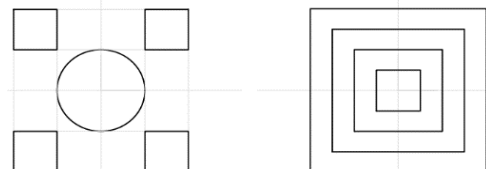
«الگو» امروزه کاربرد وسیعی در زبان فارسی دارد و هریک از حوزه‌ها به فراخور نیاز، تعابیر و تعاریف خود را از آن دارند. معنای عمومی و عامیانه آن برابر و مترادف با کلماتی چون «نمونه»، «سرمشق» و «مدل» است (Soltani et al., 2012, P. 1). آرکی‌تایپ از واژه یونانی آرخه‌توپوس به معنای سرنمون و نمونه کهن و ازلی گرفته شده است (Zamiran, 2000, P. 18). درواقع کهن‌الگو از مفاهیم پایه‌ای و نهادینه انسانی سرچشمه می‌گیرد؛ اموری که کلی و ذهنی هستند و در مقیاسی فراتر و در حوزه مفاهیم، مطرح است و به شکل‌گیری الگوها منجر می‌شود و نمود عینی در محیط مصنوع ندارد (Soltani, 2012, P. 8).

یونگ تجربه جمعی بشر را به‌عنوان آرکی‌تایپ‌ها یا کهن‌الگوها مطرح کرد. درواقع ناخودآگاه جمعی مخزنی است که کهن‌الگوها و آرکی‌تایپ‌ها را در خود جای داده است (Golabchi & Zeinali Farid, 2012, P. 14). طرح چهارصفه به‌عنوان الگویی مطرح که به‌خوبی با معماری ایرانی منطبق شده بود، علاوه بر آنکه به کارکردهای گوناگون پاسخ مناسب داده، نیازهای اقلیمی و محیطی سازندگان را نیز به شایستگی مرتفع کرده است که می‌توان گونه‌شناسی این طرح را در دو دسته کلی جای داد که پاره‌ای دارای میان‌سرا و دسته‌ای دیگر، فاقد میان‌سرا هستند که گروه اول، از ابتدای شکل‌گیری تا سده‌های اخیر در پلان‌های موسوم به چهارایوانی پایدار مانده‌اند. کهن‌ترین طرح چهارایوانی را کاخ اشکانی آشور می‌دانند (شکل ۲) (Judaki Azizi, Mousavi Haji & Mehrafarin, 2014, P. 1).

تعداد زیادی از محققان نیز در مطالعه مساجد، مدارس و کاروان‌سراها به مطالعه نمونه‌هایی از طرح‌های چهارایوانی پرداخته‌اند و نکته مشترک همگی آنها نیز انتساب پیشینه این نوع پلان به کاخ آشور است (Pirnia, 2007, P. 103) که بعدها از این الگو برای ساخت بسیاری از مساجد و کاروان‌سراهای دوره اسلامی استفاده شد. از سده هفتم هجری این طرح چنان به چشم آشنا شده بود که اگر مسجدی چنین نبود، کاستی برای آن به شمار می‌رفت (Pirnia, 2000, P. 11). درواقع حیاط مرکزی الگوی بسیار کهنی است که در بسیاری از کشورهای آسیا، شمال آفریقا، جنوب آمریکا، اروپا و ایران مورد استفاده قرار گرفته است. شکل‌گیری این الگو با وجود تأثیرپذیری از عوامل فرهنگی و اجتماعی، معلول شرایط محیط طبیعی و عوامل اقلیمی مناطق مختلف بوده است (Taban et al., 2013, P. 1). الگوی حیاط مرکزی اگرچه به‌شدت تحت تأثیر شرایط محیطی گرم و خشک داخل فلات ایران بوده است، اما به‌دلیل برخورداری از مزیت‌های دیگر در مناطق مختلف آب و هوایی و البته با تفاوت‌هایی مانند تغییر اندازه تناسبات، مسئله شفافیت، جداره‌ها و سربیزی آنها ظاهر می‌شود (Ahmadi, 2005, P. 41)؛ بنابراین در ورود این طرح به آثار هنری و معماری، غیر از ملاحظات اقلیمی، نوعی جهان‌بینی کهن نیز تأثیر داشته است (Judaki Azizi, Mousavi Haji & Mehrafarin, 2014, P. 1).

واضح است در مواردی که فضای باز یا حیاط به‌گونه‌ای کمابیش مرکزی و در میان فضای ساخته‌شده عمارت یا سرا قرار داده می‌شود، واژه میان‌سرا به کار می‌رفت و منظور از آن بیشتر فضای باز واقع در میان عمارت یا سرا بوده است (Soltanzadeh et al., 2013, P. 86). درواقع بخش روباز و بی‌آسمانه خانه، میان‌سرا بوده که در میانه سرا جا داشته است و اتاق‌های گوناگون در گرداگرد آن ساخته شده و رو به آن بازمی‌شده‌اند (Memarian, 1994).

حیاط مرکزی نه‌تنها فضای طبیعی و تنفس‌گاه مناسبی برای ساختمان‌های درون‌گرا ایجاد می‌کند، بلکه ارتباط

شکل ۲. الگوی مورد استفاده در معماری ایرانی: (سمت راست)

شکل یک زیگورات، (سمت چپ) نقشه یک چهارطاقی

منبع: Haji Ghasemi, 2004

در دوره پیش از اسلام و اوایل دوره اسلامی، کاروان‌سراها به صورت منازل اطراق‌گاهی با سازمان‌دهی حجره‌های متعدد پیرامون حیاط مرکزی طراحی می‌شدند که این شیوه طراحی، بر اسکان و استراحت کاروانیان متمرکز بوده است (Kavian & Gholami, 2016, P. 1).

از طرفی، حیاط، الگوی بسیار کهنی در ساخت‌وساز مسکن بوده و به‌طور قابل‌ملاحظه‌ای در شهرهای مختلف ایران مورد استفاده قرار گرفته است و فضاهای سکونتی با بهره‌گیری از تدابیر مختلفی در اطراف این حیاط‌ها شکل می‌گرفته‌اند (Taban et al., 2013, P. 3) که علاوه بر سازمان‌دهی اتاق‌ها و فضای اطراف آن، تحت تأثیر فرهنگ جوامع مختلف، عملکردهای گوناگونی را به خود می‌گرفتند (Memarian & Tabarsa, 2013, P. 3).

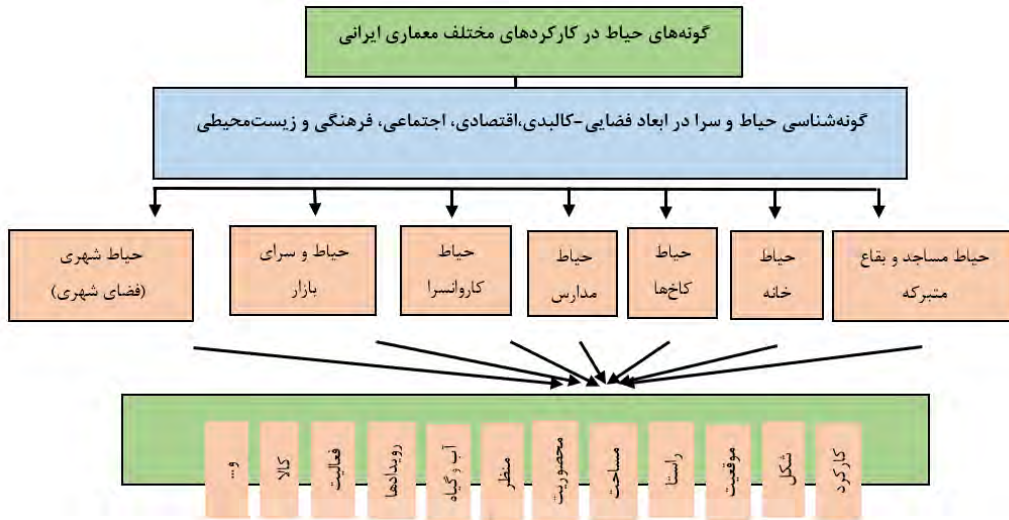
در مدارس گذشته نیز حیاط مرکزی و حجره‌های اختصاصی، هم محل مناسبی برای فضای گفت‌وگو و هم محل استراحت و زندگی و تحصیل بودند (Khodabakhshi, Forootan & Samiei, 2014, P. 1). سراهای بازار نیز در گذشته مکانی بسیار مهم برای استقرار کاروان‌های تجاری و عرضه و مبادله کالاها بوده و در دوره معاصر نیز کارکردهای متنوعی را دارند و حتی در فضاهای شهری نیز حیاط مرکزی به‌عنوان فضایی شاخص برای گردهمایی و روابط اجتماعی نقش مهمی دارد. به‌طور کلی حیاط را می‌توان در ابعاد مختلف فضایی-کالبدی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و زیست‌محیطی و براساس معیارهای مربوط، در کارکردهای گوناگونی گونه‌شناسی کرد که این مفهوم در شکل ۳ قابل‌ملاحظه است.

فضاها را نیز از این طریق تأمین می‌نماید (Ahmadi, 2005). در واقع حیاط‌های مرکزی یا میان‌سراها که پیشینه کهنی دارند، کهن‌الگویی تلقی می‌شوند که جایگاه ویژه‌ای در معماری ایران داشته و امروزه نیز به حیات خود ادامه می‌دهند و در خانه‌ها نیز به‌وفور دیده می‌شوند. سراهای بازار نیز حیاط‌های مرکزی هستند که از این کهن‌الگو گرفته شده و در بازارها دیده می‌شوند.

بحث

گونه‌شناسی حیاط در معماری ایرانی

اشاره و توجه به گونه‌شناسی در نوشته‌های قدیمی از حدود ۲ هزار سال پیش در آثار نویسندگان معمار و دیگر دانشمندان دیده می‌شود و ویتروویوس در اثر مشهور خود با عنوان «ده کتاب معماری» گونه‌های مختلف بناهای یونانی شامل خانه‌ها، معابد و ساختمان‌های عمومی را گروه‌بندی کرده است. در واقع گونه ۱ شما یا طرح‌واره‌ای است که می‌توان در آن ویژگی‌های مشترک یک گروه از بناها را دید (Memarian & Tabarsa, 2013, P. 2). در شهرها و معماری بومی ایران، فضای باز و بسته یا همان بیرون و درون چنان به هم پیوسته‌اند که هر کدام شکل دیگری را تعیین می‌کنند و فضاهای باز در این معماری نقشی اساسی و محوری دارند و به‌واسطه آنها، معماری بومی ایران معنادار و هویت‌مند شده است و الگوی حیاط مرکزی با ویژگی‌های ارزنده خود نه تنها ضایعه و تخریبی را به محیط تحمیل نمی‌کند، بلکه به‌گونه‌ای شگفت‌انگیز با آن سازگاری دارد (Ahmadi, 2012, P. 4).

شکل ۳. گونه‌شناسی حیاط در کارکردهای مختلف معماری ایرانی و معیارهای آن
منبع: نگارندگان

حتی در فضاهای شهری نیز استفاده می‌کردند که حاکی از ارزش وصف‌ناپذیر این مقوله در زندگی است که در قالب جدول ۲ جمع‌بندی شده است.

به‌طور کلی، کهن‌الگوی حیاط، جایگاه ویژه‌ای در معماری ایران دارد و معماران ایرانی از طرح‌ها و نقشه‌های گوناگونی برای ایجاد آن در بسیاری از بناها، مانند حیاط مساجد و بقاع متبرکه، کاروان‌سراها، بازارها، خانه‌ها، کاخ‌ها و مدارس و

جدول ۲. جمع‌بندی و گونه‌شناسی انواع حیاط در معماری و شهرسازی ایران

حیاط	گونه‌ها	ویژگی‌ها و توصیفات حیاط	تصاویر و کروکی
حیاط مساجد و بقاع متبرکه	تنوع گونه‌ها براساس شکل (چهارایوانی، دویوانی، بدون ایوان) موقعیت (برون‌شهری و درون‌شهری)	استفاده از صحن و سرا برای اقامه نماز جماعت و فضای مدرس در گذشته، تناسب با اقلیم دارای اندازه‌های مختلف و گاه دارای حوضی در وسط، دارای کاشی‌کاری‌های زیبا در جداره‌ها و تزیینات غنی در جبهه جنوبی بنا.	 حیاط مسجد جامع اصفهان
حیاط کاروان‌سرا	تنوع گونه‌ها براساس شکل (مدور، چندضلعی، مربع و مستطیل و پلان‌های متفرقه) و به‌صورت درون‌گرا و برون‌گرا و موقعیت (برون‌شهری و درون‌شهری)	متناسب با اقلیم دارای ویژگی‌های متفاوتی است و کاروان‌سراهای کاملاً پوشیده مناطق کوهستانی و مرکزی و کاروان‌سراهای کرانه خلیج فارس و مناطق مرکزی دارای حیاط مرکزی هستند.	 کاروان‌سرای هتل عباسی اصفهان
حیاط بازار	تنوع سراها براساس شکل (مربع و مستطیل و اشکال نامتعارف) عملکرد (سرای فرش و جواهرات و...) و به‌صورت ۱ تا ۳ طبقه	- جداره‌های دو و سه طبقه - دارای عملکردهای متنوع - کاربرد تجارخانه‌ای و عمده‌فروشی‌ها در گذشته - ارتباط با راسته‌های اصلی از طریق دالان‌ها	 سرای امیر بازار تبریز

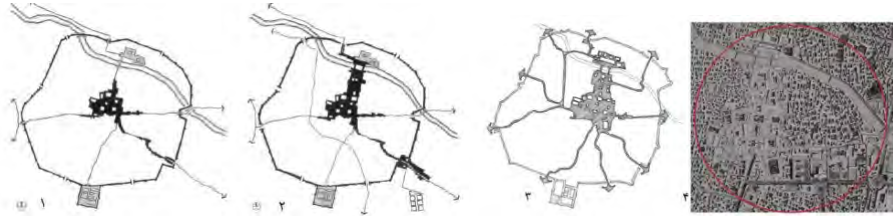
تصاویر و کروکی	ویژگی‌ها و توصیفات حیاط	گونه‌ها	حیاط
 <p>خانه بروجردی‌ها</p>	<p>براساس اقلیم دارای اندازه‌های مختلفی است: اقلیم معتدل و مرطوب فاقد حیاط مرکزی و اقلیم گرم و خشک دارای حیاط مرکزی بسیار بزرگ و دارای فضای سبز و حوض برای بالابردن رطوبت و در اقلیم سرد بسیار کوچک و در اقلیم گرم و مرطوب حیاطی بزرگ با جداره‌های بلند و استفاده کمتر از آب‌نما و فضای سبز</p>	<p>تنوع گونه‌ها براساس شکل (گودال باغچه، مربع و مستطیل) موقعیت (حیاط مرکزی، حیاط در یک ضلع خانه) مساحت و...</p>	حیاط خانه
 <p>کاخ بیشاپور</p>	<p>اغلب دارای سراهای متعدد خصوصی، عمومی و خدمه که سرای عمومی از ابعاد بزرگ‌تری برخوردار بود. وجود چشمه‌ها و طرح عموماً روشن، اختصاص فضای وسیع به آب برای خنک‌شدن، استفاده از حیاط مرکزی وسیع برای ورود و خروج نور و هوا به سایر اتاق‌ها</p>	<p>تنوع گونه‌ها براساس شکل (مدور، مربع و مستطیل، چلیپایی) موقعیت (برون شهری و درون شهری)</p>	حیاط کاخ‌ها
 <p>مدرسه آقابزرگ کاشان</p>	<p>دارای جداره‌های دوطبقه، اغلب طبقه پایین برای مسجد و طبقات بالا برای مدارس استفاده می‌شد، اما در مسجد مدرسه آقابزرگ، استفاده به‌عنوان مدرسه، وجود حجرات در سه جبهه آن، فضاهای غالب مدارس دوره صفویه، ایوان، حجره و مدرس است که به‌صورت ساده و تکرار پیرامون یک صحن مرکزی قرار گرفته‌اند، اما در دوره قاجار بر اثر تلفیق دو عملکرد مسجد و مدرسه در قالب یک بنا شد.</p>	<p>تنوع گونه‌ها براساس شکل (مدور، مربع و مستطیل، هشت‌ضلعی) موقعیت (برون شهری و درون شهری) و به گونه‌های فاقد ایوان، تک، دو و چهارایوانه است.</p>	حیاط مدارس
 <p>میدان نقش جهان اصفهان</p>	<p>گرهی برای انجام فعالیت‌های سیاسی، اقتصادی، تفریحی، فضایی تجمع برای اقشار جامعه، اغلب جداره‌ها دو طبقه‌ای، وجود حجرات پیرامونی، دارای ویژگی‌هایی چون آسایش اقلیمی، دید و منظر مطلوب و سرزندگی و تنوع فعالیتی هستند.</p>	<p>تنوع گونه‌ها براساس شکل (مدور، مربع و مستطیل) موقعیت (برون شهری و درون شهری)، راستا و مساحت</p>	حیاط شهری (فضای شهری)

منبع: نگارندگان

مراکزی به‌صورت مشترک برای رفع نیازهای عمومی مبادله، به وجود آمد و به‌تدریج از حالت موقت به دائم و از وضعیت فاقد سرپناه و معماری به ساختارهای معماری ساخته‌شده تبدیل شد؛ به عبارت دیگر در هر سکونتگاه، یک راه اصلی پرتردد وجود داشت که به‌تدریج فضاهای تجاری در اطراف آن تشکیل شدند که محلی غیرثابت بودند و کم‌کم به فضاهایی ثابت و سرپوشیده تبدیل شدند (شکل ۴) (Samei & Ghasemi, 2010, PP. 13-21).

حیاط مرکزی و سرای بازار

بازارهای اولیه از لحاظ شکلی به‌صورت میدان‌های ساده‌ای در مجاورت راه‌های اصلی ساخته می‌شدند (Pourahmad, 1997, P. 1). در واقع در گذشته در روستاها و در شهرهای کوچک و بزرگ، بازار در یک جا ثابت نبوده و در محله‌های خاص و طی روزهای معین به وجود می‌آمده است (Pirmia, 1992, P. 120) و به‌تدریج با ازدیاد حجم مبادلات از یک‌سو و رشد روستاهای اولیه از سوی دیگر،

شکل ۴. حصار شهر و محدوده بازار تبریز و روند گسترش آن به ترتیب در دوره‌های سلجوقی، صفویه، قاجاریه و دهه ۴۰ شمسی
منبع: Hagh Parast & Esmaili Sangari, 2010

گذشته، موارد جدیدی نیز ساخته شد که از نظر اندازه و ارزش معماری به دوره‌های قبلی خود نمی‌رسند، ولی ادامه‌دهنده آنها بوده و کاروان‌سراهای درون‌شهری، محل مبادلات کالاهای تجاری و نیز مکانی امن برای اقامت مسافران و تجار بودند و این کاروان‌سراها، عمدتاً در کنار بازار ساخته می‌شدند (Afshari Azad & Piri, 2015, P. 1).

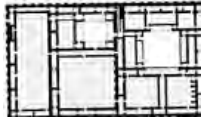

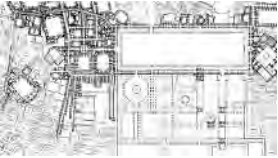

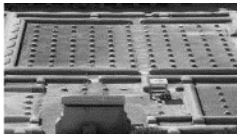

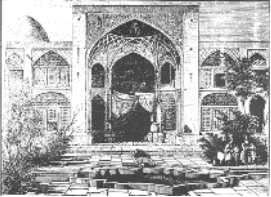
کاروان‌سراها فضاهایی درون‌گرا و دارای یک حیاط مرکزی بودند که حجره‌هایی در چهار سمت آنها در یک یا دو طبقه ساخته می‌شد. به‌طور معمول حجره‌هایی واقع در چهار سمت کاروان‌سرا با اندازه‌هایی کمابیش یکسان ساخته می‌شدند و تنها حجره‌ها یا فضاهای واقع در امتداد محورهای تقارن حیات ممکن بود در مواردی بزرگ‌تر و مجلل‌تر از سایر حجره‌ها طراحی و ساخته شوند (Soltanzadeh, 2012) و وجود حوض و آب‌شخور چهارپایان در این مکان‌ها یادآور عملکرد گذشته آنهاست (Khamachi, 2008).

در دوره شهرنشینی، فعالیت‌های اقتصادی، در قالب تولید کالا و مبادله و توزیع آن تعریف می‌شوند و توزیع کالا در قالب بازار یا تجارت نمود پیدا می‌کند. در طول تاریخ برای توزیع مازاد کالاهای تولیدی از راه‌ها بهره گرفته شده است. توسعه اقتصادی و به‌دنبال آن ایجاد راه، نیازمند عوامل سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و... است (Soltan Ahmadi & Seyed Hamzeh, 2016, P. 2).

پیشینه ساخت کاروان‌سراها در ایران به دوره هخامنشیان مربوط می‌شود و سپس در دوره اشکانیان و ساسانیان ادامه داشته است. نمونه‌های اندکی از دوره ساسانی باقی مانده که می‌توان به دروازه گچ و رباط انوشیروانی اشاره کرد که الگویی جهت توسعه این بناها در قرن‌های بعدی بودند. اوج شکوفایی کاروان‌سراهای ایران را می‌توان در دوره صفویه به‌خصوص دوران شاه عباس اول مشاهده کرد (Farshchi & Zamani, 2019, P. 3). ساخت کاروان‌سراها تا دوره قاجار ادامه پیدا کرد. در این دوره علاوه بر استفاده از کاروان‌سراهای دوره‌های

جدول ۳. سیر تحول کهن‌الگوی میان‌سرا در بازار

زمان	دوران پیش از اسلام	دوران پس از اسلام
عنوان	چهار صفا میان‌سرادار در دوران هخامنشی	میان‌سرا در مساجد اسلامی
نمونه	بخشی از خزانه در تخت جمشید	میان‌سرا در سرای امیر بازار تاریخی تبریز
توضیحات	در ساختمان‌های این بنا تعداد مدیدی میان‌سرا وجود دارد که دلالت بر اهمیت و ارزش این مقوله است.	این میدان به‌صورت حیاط شهری در روابط اجتماعی، اقتصادی و... نقش بسزایی داشته است. سرای امیر یکی از بزرگ‌ترین سرای‌های بازار تاریخی تبریز، حیاطی سرزنده در کنار بازار است که برای کاروانیان ایجاد شده و امروزه محل داد و ستد و برقراری روابط اجتماعی و... است.

زمان	دوران پیش از اسلام	دوران پس از اسلام	منبع	نگارندگان
منبع	Reuther, 2008	نگارندگان	نگارندگان	نگارندگان
پلان‌ها				
تصاویر				

منبع: نگارندگان
گونه‌شناسی سرای بازار تاریخی

غالباً خطی و چندمحوری هستند. سراها نیز از لحاظ شکلی، به سه دسته مستطیل، مربع و اشکال نامتعارف تقسیم می‌شوند و اغلب به صورت ۱ تا ۳ طبقه هستند که وضعیت اقلیم نیز بر کالبد بازارها تأثیرگذار است. ویژگی سراهای چند بازار ایران با اقلیم‌های متفاوت در جدول ۴ جمع‌آوری شده است.

بازارهای ایران به‌عنوان جزئی مهم و زنده از شهر و عامل اقتصادی، تجاری، اجتماعی و فرهنگی مهم در گذشته مطرح بوده‌اند (Samei & Ghasemi, 2010, P. 13) و سراهای بازارها را می‌توان در نظام‌های فضایی-کالبدی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، تاریخی، زیست‌محیطی و منظر شهری بررسی کرد. بیشتر بازارهای ایران، به‌ویژه بازارهای دائمی

جدول ۴. ویژگی‌های کالبدی سراهای بازارهای ایرانی

تصویر	ویژگی سراهای بازار	نحوه گسترش	بازار
	اغلب دو طبقه، طبقات بالا دارای ایوان، قسمت اعظم بازار را تشکیل می‌دهند. محل فروش عمده محصولات، به شکل مربع یا مستطیل، ارتباط با دالان‌ها با راسته یا سراهای کناری، محل برگزاری مراسم عزاداری، گاهی دارای حیاط‌های فرعی برای باراندازی در ورودی.	چندمحوری	بازار رشت

بازار	نحوه گسترش	ویژگی سراهای بازار	تصویر
بازار زنجان	خطی	یک طبقه، ارتباط با راسته‌های اصلی از طریق دالان‌ها، ارتباط با شبکه دسترسی شهر از طریق راه‌های تغذیه‌کننده پشت بازار، وجود دالان‌های متنوع واسط وجه شاخص این بازار، وجود رواق در اطراف حیاط‌ها، پوشش سقف رواق‌ها به صورت قوس نیم بیضی و بدون تیزه است.	
بازار اصفهان	خطی	اغلب دو طبقه، دارای رواق‌های سراسری مشرف به حیاط، گاهی عقب‌نشینی در طبقه دوم که به گشودگی فضای حیاط منجر شده است، ارتباط با راسته‌های اصلی از طریق دالان‌های دو طبقه	
بازار سنندج	چندمحوری	استقرار در سمت جنوبی و غربی بازار، دارای حجرات گنبددار، ارتباط با راسته‌های اصلی از طریق دالان‌ها	
بازار کرمان	چندمحوری	دو طبقه، دارای رواق‌های سراسری با طاق نماهای هلالی، گاهی دارای تزیینات کاشی‌کاری، دارای عقب‌رفتگی در طبقه دوم.	
بازار تهران	خطی نامنظم	دو و سه طبقه، دارای عملکردهای متنوع، کارکرد تجارخانه‌ای و عمده‌فروشی‌ها در گذشته، ارتباط با راسته‌های اصلی از طریق دالان‌ها.	
بازار همدان	چندمحوری	دو طبقه، گاهی قسمتی از طبقه بالا عقب نشسته است و گاه، رواقی ساده و چوبی در اطراف و حجره‌هایی در دو طبقه بر گرداگرد آن هستند که راهرو کوتاه و یک طبقه‌ای آن را به صحن متصل می‌کند.	
بازار کاشان	خطی	دو و سه طبقه، طبقه زیرین آنها محل عرضه کالا و طبقه بالا محل امور دفتری تجارت‌خانه بود و در سه طبقه‌ها دارای دو طبقه مفید (حجره‌ها) و یک طبقه زیرزمین به عنوان انبار کالا. کلیت بنا با آجر ساخته شده است، فرش کف از آجر خطایی.	

منبع: نگارندگان

که حقیقتاً وجود دارد، ولی مانند یک مونومان، از همه نقاط قابل دیدن نیست، بلکه تنها با نفوذ در آن و از نزدیک می‌توانیم تجربه‌اش کنیم (Afsharnaderi, 1995, P. 70).

● **ریتم:** در مجموعه بازار، به واسطه ترکیبی از طرح‌ها و عناصر ارتباطی ریتمی از فضاهای باز و بسته مشاهده می‌شود و در کنار این موضوع اصل تباین فضایی حین حرکت درونی در مجموعه نیز درک می‌شود (Zolfagharzadeh & Jaber, 2016, P. 233).

● **اتصال شهری:** بازار نقش «راه میانبر» را برای رفتن از بخشی به بخش دیگر ایفا می‌کند؛ بنابراین حضور عابرانی که قصد خرید ندارند در کنار خریداران و فروشندگان، در نتیجه چنین ارتباطات شهری ایجاد می‌شود (Behzadfar., 2011, P. 18).

● این نقش تنها در ساختار قدیم بازار با پیوند میدان حکومتی و سایر فضاها قابل مشاهده است؛ همچون بازار تبریز که با تعریف یک محور ارتباطی در راستای شرقی- غربی، موجب ارتباط دو خیابان دارایی و راسته کوچک شده است (Zolfagharzadeh & Jaber, 2016, P. 233).

● **استمرار:** ساختار یکسان سراها که پلان برابر دارند، استمرار فرمی را باعث می‌شود و به‌کارگیری عناصر مشابه، با تعریف نماهای هماهنگ، استمرار زیبایی را به دنبال دارد (Zolfagharzadeh & Jaber, 2016, P. 235).

● بازار بر اصل تبادل کالا و رفع احتیاجات مردم به وجود آمده است و عملکرد اصلی بازارها به‌ویژه در شهرهای بزرگ تبادل کالا بین کاروانیان و تجار محلی بوده است که با رشد بازار و تقسیم کار تخصصی‌تر شده و بازارهای برخی شهرها، تخصص ویژه‌ای یافته‌اند (Samei & Ghasemi, 2010, P. 7).

معماری سراها دارای اصول مشترکی هستند که عبارت‌اند از:

● **محوربندی:** ایجاد دو محور طولی و عرضی برای تعریف ورودی‌ها و ارتباط با فضای پیرامون (Zolfagharzadeh & Jaber, 2016, P. 231).

● **حضور آب:** قرارگیری حوض آب در محل تلاقی محورهای حیاط به‌مثابه آینه‌ای برای به تصویر کشیدن نقوش و عناصر پیرامون است که در میان این تصاویر، نقش آسمان بیش از همه در زلالی آب قابل مشاهده است (Memarian, 1994, P. 541).

● **مرکزیت:** مرکزیت سرا توسط حوض آن و مرکزیت دیوارها توسط فضای فرورفته مشخص می‌گردد (Zolfagharzadeh & Jaber, 2016, P. 231).

● **ریتم:** بدنه سراها از قاب‌های کنار هم قرار گرفته شده تشکیل می‌گردد و ریتم‌های متنوعی در این کنار هم قرار گرفتن‌ها مشاهده می‌شود و تغییر ریتم در بخش میانی سراها به تعریف تقارن می‌انجامد (Zolfagharzadeh & Jaber, 2016, P. 231).

● **چهارباغ:** باغچه‌بندی سراها، فرم چهارباغ است و غالباً درختان کاشته‌شده در آنها درختان تبریزی هستند که با اقلیم تبریز نیز سازگاری دارند (Zolfagharzadeh & Jaber, 2016, P. 231).

● **شکل هندسی منظم:** معمار ایرانی با درک کیفیت فضاهای باز از آنها به‌عنوان عناصر به‌جامانده در ساخت و ساز برای هویت‌بخشی به عناصر دیگر استفاده می‌کند (Ahmadi, 2012, P. 68)؛ بنابراین سراها دارای هندسه و شکل منظم هستند.

● **درون و بیرون:** هیچ‌یک از عناصر و فضاهای بازار نمای خارجی ندارند و می‌توان تعریف نما را با حضور در سراهای بازار مشاهده کرد. در تمامی ادوار، در نواحی مختلف جهان اسلام می‌توانیم معماری مخفی بیابیم

تیموریان بازار همچنان یکی از ارکان مهم فضایی- کارکردی شهرها محسوب می‌شد و از زمان صفویه مورد توجه شاهان واقع شد و از دوره قاجاریه به بعد در اثر افول همه‌جانبه فرهنگ و اقتصاد ایران، در این بناها نیز انحطاط بارزی به چشم می‌خورد (Pourahmad, 1997, P. 2). با ورود ایران به فرایند ادغام در سرمایه‌داری جهانی و ورود کالاهای خارجی به کشور و ایجاد تعدادی کارخانه در بیرون از بازار، نقش بازار به‌عنوان محور اصلی اقتصاد شهر به‌تدریج تضعیف شد (Soltanzadeh, 2007, P. 27).

در بافت شهری، مجموعه بازار ضمن آنکه دارای ارتفاع بیشتری نسبت به بافت هم‌جوار بود، در منطقه مرتفع‌تری نیز قرار داشت که بلندی بازار نسبت به سایر قسمت‌های شهر باعث می‌شد دید اصلی به سمت مرکز شهر که محل کار و اجتماع است، معطوف شود (Samei & Ghasemi, 2010, P. 30). تحول کالبدی و نزول جایگاه بازار در شهر، در دوره پهلوی آغاز شد که با تحولی در ساختار سنتی شهرها و خیابان‌کشی‌های جدید، بازار، دچار گسیختگی کالبدی و کارکردی شد.

به‌عنوان عنصر اصلی شهر معرفی کرد که دکان‌ها در کنار خیابان‌ها گسترش یافتند و در چند دهه گذشته، بازارهای سنتی علاوه بر جنبه‌های کالبدی و کارکردی، از جنبه‌های اجتماعی نیز دچار دگرگونی شدند (Castello, 1989, P. 168). عوامل محیطی در شکل منطقی‌بخشیدن به بافت شهرها و ترکیب معماری بازارها تأثیر عمده‌ای داشته و روی کالبد و مصالح بازارها تأثیر گذاشته‌اند که ویژگی‌های آنها در جدول ۵ قابل مشاهده است.

با توجه به مباحث مطروحه به‌طور کلی ابعاد و شاخصه‌های سراهای بازار را می‌توان در قالب جدول ۶ ملاحظه کرد.

براساس تنوع صنوف بر بازارهای ایران حکم فرماست (Pirnia, 2000, P. 12).

در گذشته، بازارهای سنتی علاوه بر کاربری تجاری و ارائه خدمات شهری، محل برگزاری آیین‌ها، مراسم و آداب و رسوم فرهنگی-اجتماعی و مذهبی نیز بوده‌اند (Shirani, Partovi & Behzadfar, 2017, P. 8). اهمیت بیشتری داشته است (Rajabi & Sefahan, 2010, P. 2). می‌توان اذعان نمود که کارکرد اجتماعی بازار، ناشی از موقعیت مرکزی مسجد جامع در شهرهای اسلامی است که همواره عامل استقرار بازار در مجاورت خود بوده است (Bonine, 1987, P. 2) و همه فعالیت‌های عمومی شهر را در خود متمرکز می‌کرده است (Falamaki, 2005, P. 139).

به عبارتی مسجد جامع، مدرسه، حوزه علمیه، آب‌انبار، کاروان‌سرا و حمام هرکدام انبوهی از کارکردهای اجتماعی، مذهبی، فرهنگی و سیاسی به بازار می‌بخشند (Ansari, 2010, P. 4).

پدیده بازار در ایران تداوم خود را طی تاریخ از ابتدای پیدایش جوامع انسانی حفظ کرده و در ابتدای شکل‌گیری در بیرون دروازه‌های شارسران بوده، ولی در گسترش‌های بعدی به درون شهر راه یافته و از مرکز شهر به سمت دروازه‌های شهر کشیده شده است (Samei & Ghasemi, 2010, P. 19). در دوره مادها، مفهوم بازار هنوز در مرحله جنینی قرار داشت و بافت و ساخت کالبدی آن مراحل آغازین خود را می‌گذراند (Habibi, 2006, P. 2). هخامنشیان پایه اصلی بازار را در شهرهای ایران بنا کردند. در دوره سلوکیان نیز شهرها دارای دو خیابان عمود بر هم و یک میدان در محل تقاطع بودند که در اطراف آن بازارها به وجود می‌آمدند و اشکانیان بازار را در شهرستان و در مجاورت راه‌های اصلی بنا کردند (Pourahmad, 1997, P. 2). در دوره ساسانیان، عنصر بازار در معنایی که اکنون از آن داریم، ایجاد و قلب شهر شد (Habibi, 2006, P. 2). در دوره مغولان و

جدول ۵. ویژگی‌های زیست‌محیطی بازارهای ایرانی

تصویر/کروکی	تیمچه	حیاط و سرا	راسته بازار	بافت بازار	اقلیم
	عدم استفاده از تیمچه	عدم استفاده از حیاط به دلیل ضرورت اقلیمی و وجود فضای باز گسترده	راسته‌ها به دلیل رطوبت، فاقد طاق، حجره‌ها دارای بام شیب‌دار، کف راسته‌ها دارای شیب به وسط برای هدایت آب باران، فاقد زیرزمین	بافت با حداقل توده‌گذاری برای کوران هوا، استفاده از فضای روباز برای داد و ستد	بازار در اقلیم معتدل و مرطوب
	از تیمچه به دلیل اعتدال هوا	وجود فضای باز گسترده	راسته‌ها دارای سایه‌بانی مرتفع برای ممانعت از آفتاب، عمود بر ساحل برای جریان باد، ارتفاع جداره‌ها خیلی زیاد و ابعاد حیاط بزرگ، فاقد زیرزمین	بافت فشرده به صورت سازه‌های عظیم و یکپارچه با سراهای متعدد در پیرامون بافت بازار	بازار در اقلیم گرم و مرطوب
	استفاده از تیمچه به عنوان فضای باز سرپوشیده در هوای سرد و گرم	استفاده از سرا به دلیل فشردگی بافت بازار و ضرورت حیاط برای عملکردهای تخصصی و فضای باز	راسته‌ها دارای طاق آجری، ارتفاع و ابعاد کم (کوچک)، دارای زیرزمین	بافت فشرده به صورت سازه‌های عظیم و یکپارچه با سراهای متعدد در پیرامون بافت بازار	بازار در اقلیم سرد و کوهستانی
	استفاده از تیمچه به عنوان فضای باز سرپوشیده در هوای سرد و گرم	استفاده از سرا به دلیل فشردگی بافت بازار و ضرورت حیاط برای عملکردهای تخصصی و فضای باز	راسته‌ها دارای طاق با مصالح بنایی، طاق‌ها بلندتر و عرض راسته‌ها بیشتر (ارتفاع جداره‌ها زیاد و ابعاد حیاط خیلی بزرگ)، دارای زیرزمین	بافت فشرده به صورت سازه‌های عظیم و یکپارچه با سراهای متعدد در پیرامون بافت بازار	بازار در اقلیم گرم و خشک

منبع: نگارندگان

جدول ۶. جمع‌بندی ابعاد و اصول سراها

مصادیق و کروکی	معیار گونه‌شناسی سرا	توصیف شاخصه‌های کهن‌الگوی سرای بازار	شاخصه‌ها	ابعاد و مؤلفه‌ها
	فرم، محصوریت، موقعیت، راستا، مساحت	رعایت تعادل توده و فضا، جنس و ترکیب‌بندی مصالح، ترکیب احجام و فرم‌ها در کنار هم، هندسه، بافت و...	درون‌گرایی، انسجام و یکپارچگی، وحدت و کثرت تعادل، مرکزیت	فضایی و کالبدی
	کالا (فرش)، جواهرات و... فعالیت	اختصاص‌دادن این فضاها به‌عنوان انبار یا عمده‌فروشیها سرزندگی این مکان را از بین برده است.	سرزندگی و رونق اقتصادی	اقتصادی
	رویداد، فعالیت، جنسیت فعالان، کسبه، نوع روابط	احترام به سنت‌های از قبل موجود (مانند رویدادها و سنت‌های مرسوم)، توجه به ارزش‌های فرهنگی در هر زمینه و به‌کارگیری آنها، ویژگی‌های کالبدی، مانند مصالح، رنگ، ارتفاع، اندازه و مقیاس	فرهنگ، عرفان، فلسفه، اصالت، هویت، پیوند معانی و فرهنگ	فرهنگی - اجتماعی

ابعاد و مؤلفه‌ها	شاخصه‌ها	توصیف شاخصه‌های کهن‌الگوی سرای بازار	معیار گونه‌شناسی سرا	مصادیق و کروکی
تاریخی	تداوم تاریخی ردپای گذشته سنت	استفاده از الگوی تاریخی، توجه به معماری گذشته و شهرسازی در توازن با محیط‌زیست	زمان، بانی، دوره تاریخی	
زیست‌محیطی	تهویه طبیعی، استفاده از مصالح بومی، احترام به طبیعت، پایداری	توجه به عوامل زیست‌محیطی و طبیعی سراها، احترام به طبیعت (پوشش گیاهی محلی، درختان و ریشه آنها، قنات‌ها، نظام جریان بادهای شهری و محلی و...)، استفاده حداقلی از انرژی مصنوعی، ارتباط با آسمان، وجود آب	آب و حوض درخت	
منظر شهری	زمینه‌گرایی پرهیز از مقیاس غیرانسانی	رعایت حریم ارتفاعی بناهای مهم تاریخی، فرهنگی و... توجه به ارزش‌های کالبدی و...	ارتباط با آسمان نماها	

منبع: نگارندگان

مطالعه نمونه موردی

سراهای بازار تاریخی تبریز

بازار تبریز دربرگیرنده عناصر مهمی چون مراکز مذهبی، مدارس و بخش‌های تجاری مانند حجره‌ها، دکان‌ها، انبار کالاها و کاروان‌سراها و همچنین پل بازارهاست. این مجموعه دارای ۲۰ راسته و راسته‌بازار، ۳۵ سرا، ۲۵ تیمچه، ۱۱ دالان و حدود ۵۵۰۰ مغازه و ۴۰ نوع صنف است (Khamachi, 1996, P. 271). در بازار تبریز، دکان‌ها در کنار راسته‌های اصلی و فرعی واقع شده‌اند و فضاهای پشت آنها به سراها و تیمچه‌ها اختصاص یافته است (Samei & Ghasemi, 2010, P. 48). تعدد و تنوع سراهای بازار تبریز را می‌توان نشانی از رونق اقتصادی و وسعت کالاهای مبادله‌شده دانست (Farhadi, 2018, P. 17)؛ به عبارتی حیاط‌ها، عناصر شاخصی در بازارهای ایرانی هستند که در آنها علاوه بر فروش محصولات و خرید نیازمندی‌های خود، از اخبار روز نیز مطلع می‌شدند و به فعالیت‌های جمعی و فردی می‌پرداختند و به‌عنوان کاروان‌سرا و محل اقامت کاروانیان نیز از آنها استفاده می‌کردند (Farhadi, 2018, P. 2). معمولاً سراها و

کاروان‌سراهای نزدیک مسجد متعلق به افراد معقول‌تر و معتبرتر بودند و یک یا دو کاروان‌سرا صرفاً برای چهارپایان در نظر گرفته می‌شد (Esmaili Sangari & Omrani, 2007, P. 23).

هریک از فضاهای کالبدی، دارای کارکرد اقتصادی ویژه‌ای است؛ به‌طوری‌که فضاهایی مانند سرا به‌دلیل الگوی ساختاری، محلی جهت باراندازی کاروانیان بوده‌اند که از این‌رو دفاتر تجارت‌خانه‌ها در سراها واقع بوده و بر انبار و پخش کالای خود نظارت داشته‌اند که این امر موجب شده تا سراها، محلی برای معامله کالاها به‌صورت عمده شوند (Farhadi, 2018, P. 12).

عملکرد تخصصی هر سرا در نگهداری و عرضه تخصصی کالاها و خدمات مربوطه است (Pourjafar, Molaei & Pourjafar, 2016). درواقع سراهای بازار تبریز علاوه بر اینکه ماهیت اقتصادی دارند، به‌عنوان فضایی سبز، محلی برای تنفس و آرامش برای مجموعه بازار هستند و در سراسر آن پخش شده‌اند (جدول ۷). تعدادی از سراهای بازار تبریز در شکل ۵ قابل مشاهده است.

شکل ۵. تعدادی از سراهای بازار تبریز
منبع: نگارندگان

جدول ۷. بررسی تعدادی از سراهای بازار تبریز از نظر الگوهای شهری

سرا	موقعیت	فضایی-کالبدی	تاریخی	اجتماعی و فرهنگی	اقتصادی	زیست - محیطی	منظر شهری
سرای کشمشچی ها	بعد از میدان صاحب‌الامر (بازارچه شتریان)	پلان مستطیلی و سرباز با ابعاد ۲۰×۳۲ متر، ارتفاع ورودی ۳/۵ متر، ارتفاع دو طبقه ۷ متر، مصالح: سقف (تیر و ستون چوبی)، بازشوها (فلزی)، دیوار آجری و کف آسفالت	سرای کشمشچی ها در دوره قاجار، پارسا، بازنسازی بعد از زلزله ۱۳۰۳.	وجه تسمیه: محل فروش کشمش در گذشته و در حال حاضر کمرونق	عملکرد تخصصی برای نگهداری و تجارت آجیل و کشمش	فاقد پوشش گیاهی	وجود جفت ستون‌های سفیدرنگ در گرداگرد سرا، تلفیق نمای سفید و آجری، رواق گرداگرد سرا، خط آسمان صاف

سرا	موقعیت	فضایی-کالبدی	تاریخی	اجتماعی و فرهنگی	اقتصادی	زیست - محیطی	منظر شهری
سرای شاهزاده بزرگ	نزدیک سرای میرزا شفیع و متصل به راسته دلاله‌زن کوچک از شرق و راسته صادقیه	پلان مستطیلی و سرباز با ابعاد ۴۵×۳۱ متر، ارتفاع ورودی ۳/۲ متر با تیرهای چوبی، ارتفاع دو طبقه ۵/۶-۷ متر با تیرهای چوبی و کلیل، سقف (تیر و ستون چوبی)، بازشوها (فلزی)، دیوار آجری و کف آسفالت		وجه‌تسمیه: منتسب به میرزاصادق، وزیر آذربایجان بوده است و شاهزاده نایب‌السلطنه این بنا را اجاره کرده و به بازسازی آن پرداخته است.	نگهداری و تجارت فرش‌های دستباف و ملزومات آن		دارای نمایی آجری با طاق‌نماهایی آجری در نما، دارای پنجره‌هایی چوبی و فلزی در نما، خط آسمان صاف، دارای پله‌هایی در بیرون بنا
سرای میرزاشفیع	نزدیک تیمچه میرزاشفیع و متصل به راسته صادقیه	پلان مستطیلی و سرباز، ارتفاع ورودی ۳/۵ متر با قوس کلیل، ارتفاع دو طبقه ۷ تا ۷/۵ متر، سقف (تیر و ستون چوبی)، بازشوها (چوبی و فلزی)، دیوار آجری و کف آسفالت		منتسب به بانی آن میرزاشفیع	برای نگهداری و تجارت فرش دستباف و ملزومات آن	دارای حوضی در وسط و چهار باغچه در اطرافش	دارای نمایی آجری با طاق‌نماهایی آجری در نما، دارای پنجره‌هایی چوبی و فلزی در نما، خط آسمان صاف
سرای نمدمالان (کچه‌چیلر)	اتصال از سمت راست به راسته بازار جدید و از سمت غرب به راسته کلاه‌دوزان	پلان مستطیلی و سرباز؛ سردر ورودی ارتفاع ۹ متر، ارتفاع دو طبقه ۸ متر، سقف (تیر و ستون چوبی)، بازشوها (چوبی و فلزی)، دیوار آجری و کف آسفالت		نامش برگرفته از نام محصول تولیدی در آن (نمد) گرفته شده است.	محل تولیدی و انبار و عمده‌فروشی در آن انجام می‌گیرد.	که دارای پوشش گیاهی با تراکم متوسط است.	دارای برجستگی در خط آسمان ایوان‌ها، نمایی آجری با طاق‌نمای آجری و پنجره‌هایی چوبی و فلزی در نما
سرای میرزا جلیل	جهت‌گیری شرقی- غربی و متصل به راسته بازار جدید، آینه‌چی‌ها	پلان مستطیلی و سرباز، ارتفاع ورودی ۳ متر مسقف با قوس کلیل، ارتفاع دو طبقه ۸ متر، سقف (تیر و ستون چوبی)، بازشوها (چوبی و فلزی)، دیوار آجری و کف آسفالت		منتسب به بانی آن میرزا جلیل که تاجر فرش بود.	عملکرد تخصصی برای نگهداری و تجارت فرش، گلیم و رفوگری	دارای پوشش	دارای سقفی چوبی، نمایی آجری، دارای خط آسمانی صاف، دارای پنجره‌هایی چوبی و فلزی در نما

سرا	موقعیت	فضایی-کالبدی	تاریخی	اجتماعی و فرهنگی	اقتصادی	زیست - محیطی	منظر شهری
سرای دودری (یکی قابلاز)	نزدیک سرای میانه، مدقالچی و کمپانی	پلان مستطیلی و سرباز، ارتفاع ورودی ۳ متر با قوس کلیل، ارتفاع دو طبقه ۷-۱۲/۵ متر، حجره‌ها مسقف با طاق‌های کلیل با ارتفاع هر طبقه ۳ متر، سقف (تیر و ستون چوبی)، بازشوها (چوبی و فلزی)، دیوار آجری		به دلیل وجود دو ورودی مهم به آن (قاپی به معنی درب) و به دلیل کاربری فعال و موقعیت قرارگیری مناسب، رونق بالا	سرا با عملکرد تخصصی برای فروش لوازم آرایشی-بهداشتی	گیاهی با تراکم کم	دارای حجرات یک‌دست، یک طبقه و خط آسمان مستقیم، دارای نمای آجری، دارای پنجره‌هایی چوبی و فلزی در نما
سرای حاج حسین قدیم	در اواسط بازار و در حاشیه شرقی و متصل به راسته بازار جدید، حجره‌ها شرقی- غربی	پلان مستطیلی کم‌عرض و سرباز با ابعاد ۴۰×۲۸ متر، ارتفاع ورودی ۳ متر مسقف با قوس کلیل، ارتفاع دو طبقه ۶/۸-۵ متر و حجره‌ها با مسقف با طاق کلیل، سقف (تیر و ستون چوبی)، بازشوها (چوبی)، دیوار آجری		منتسب به بانی آن حاج حسین حسینی (قدیمی‌ترین سرای سه‌گانه حاج حسین)	در گذشته به‌عنوان اصطبل و محل اطراق چهارپایان استفاده می‌شد و امروزه محل تولیدی و انبار	دارای حوضی در وسط و چهار	سرای دوايوانه، دارای نمای آجری با طاق نماهایی آجری، برجستگی در خط، آسمان ایوان‌ها، پنجره‌هایی چوبی و فلزی
سرای حاج حسین میانه	متصل به راسته بازار جدید، مغازه‌ها شرقی- غربی	پلان مستطیلی کم‌عرض و سرباز با ابعاد ۵۲×۳۵ متر، ارتفاع ورودی ۳ متر مسقف با قوس کلیل، ارتفاع دو طبقه ۶/۸-۵ متر و حجره‌ها با مسقف با طاق کلیل، سقف (تیر و ستون چوبی)، بازشوها (چوبی)، دیوار آجری.		منتسب به بانی آن حاج حسین و به خاطر قرارگیری بین دو شاهراه راسته بازار جدید و قدیم، رونق بالا، بدون حجره خالی	است و عمده‌فروشی در آن انجام می‌گیرد.	باغچه در اطرافش که دارای پوشش گیاهی متراکم است.	سرای چهارایوانه، دارای برجستگی در خط آسمان ایوان‌ها، دارای طاق نماهایی آجری و پنجره‌هایی چوبی و فلزی در نما

سرا	موقعیت	فضایی-کالبدی	تاریخی	اجتماعی و فرهنگی	اقتصادی	زیست - محیطی	منظر شهری
سرای حاج حسین جدید	در میانه بازار متصل به راسته بازار جدید و وسط سراهای حاج حسین و شرقی- غربی	پلان مستطیلی کم‌عرض و سرباز با ابعاد ۵۰×۳۵ متر، ارتفاع ورودی ۳ متر مسقف با قوس کلیل، ارتفاع دو طبقه ۵-۶/۸ متر و حجره‌ها با مسقف با طاق کلیل، سقف (تیر و ستون چوبی)، بازشوها (چوبی)، دیوار آجری		منتسب به بانی آن حاج حسین (جدیدترین سرای از سراهای سه‌گانه حاج حسین)	محل تولیدی و انبار است و عمده‌فروشی در آن انجام می‌گیرد.	دارای حوضی در وسط و چهار باغچه در اطرافش	سرای چهارایوانه، دارای برجستگی در خط آسمان ایوان‌ها، نمای آجری با طاق نماهایی و پنجره‌هایی چوبی و فلزی در نما
سرای میرزا ابوالحسن	سرای شمالی و جنوبی و نزدیک تیمچه میرزا ابوالحسن و راسته مسجد جمعه	پلان مستطیلی کم‌عرض و سرباز، ارتفاع ورودی ۳ متر مسقف با قوس کلیل، ارتفاع دو طبقه ۸ متر و حجره‌ها با مسقف با طاق کلیل، سقف (تیر و ستون چوبی)، بازشوها (چوبی)، دیوار آجری و کف آسفالت		منتسب به بانی آن میرزا ابوالحسن	محل تولیدی و انبار است و عمده‌فروشی در آن انجام می‌گیرد.	که دارای پوشش گیاهی متراکم هستند.	چهارایوانه، وجود کاربندی در آسمانه‌های ایوان‌ها، دارای نمای آجری با طاق نماهایی آجری در نما، دارای پنجره‌هایی چوبی و فلزی در نما
سرای گرجی‌ها	در نیمه جنوبی بازار و نزدیک تیمچه فتحعلی بیگ و بادام‌چی‌ها و متصل به راسته کفاشان	پلان مربعی و سرباز، ارتفاع ورودی ۳ متر مسقف با قوس کلیل، ارتفاع دو طبقه ۸ متر و حجره‌ها مسقف با طاق کلیل، سقف (تیر و ستون چوبی)، بازشوها (چوبی)، دیوار آجری، ابعاد ۴×۳۱ متر		به دلیل حضور و تجارت اهالی گرجستان	محل خرید و فروش لوازم خانگی	با حوضی کوچک و باغچه‌هایی در اطراف با پوشش گیاهی با تراکم متوسط	نمایی آجری با ستون‌هایی چوبی و دارای خط آسمانی مستقیم.

سرا	موقعیت	فضایی-کالبدی	تاریخی	اجتماعی و فرهنگی	اقتصادی	زیست - محیطی	منظر شهری
سرای جمهوری	متصل به خیابان جمهوری و نیمه جنوبی و حاشیه شرقی بازار تبریز	پلان مستطیلی کم عرض و سرباز با ابعاد ۷۲×۴۸ متر، ارتفاع ورودی ۳ متر مسقف با قوس کلیل، ارتفاع دو طبقه ۸ متر و حجره‌ها با مسقف با طاق کلیل، سقف (تیر و ستون چوبی)، بازشوها (چوبی)، دیوار آجری		(منتسب به بانی آن امیرنظام زنگنه) مجاور خیابان دارایی با تردد و تجمع افراد بسیار، عزاداری در محرم	در گذشته تجارت محصولات محلی و امروزه تجارت زیورآلات و تراش سنگ‌های قیمتی و زرگری و آبکاری	وجود حوضی بزرگ در وسط سرا و ۸ باغچه بزرگ با درختان در دو طرف حوض	دارای نمای آجری متقارن، چهارایوانه و دارای خط آسمانی شکسته در محل ایوان‌ها، وجود کاربردی در آسمانه ایوان‌ها

منبع: نگارندگان

گونه‌شناسی سراهای بازار تبریز

با توجه به وسعت تجارت در بازار تبریز، کاروان‌سراها و بازارچه‌های متعددی در جوار آن و نزدیکی دروازه‌ها ایجاد شدند که برخی از کاروان‌ها، در کاروان‌سراهای دروازه‌ها اطراق می‌کردند، یا برخی از کاروان‌ها بدون آنکه نیازی داشته باشند به داخل شهر وارد شوند، تخلیه بار می‌کردند و برمی‌گشتند، اما پس از تحولات جدید و تولید مشاغل چون مسگری، آهنگری، سماورسازی و... در رقابت با کارخانه‌ها تاب مقاومت نیاورده و متروکه شدند (Samei & Ghasemi, 2010, P. 58). هینریش بروگش نیز به موقعیت اقتصادی تبریز اشاره کرده و گفته که تبریز به سبب نزدیکی به مرز روسیه و ترکیه اهمیت تجاری یافته است (Taban et al., 2013, P. 16) و حیاط وسیع تعدادی از سراها، نمایانگر اهمیت تجاری در آن سراهاست. کلاویخو نیز در آغاز قرن نهم در گذر از تبریز، در بازار این شهر بیش از هر کالای دیگری پارچه‌های ابریشمی و تافته و ابریشم خام را ذکر می‌کند (Pourjafar et al., 2013, P. 162).

کالبد بازار تبریز در نهایت زیبایی و تنوع در کاربرد آجر اجرا شده و در ساخت کالبدی آن، از آجر قرمز با بندکشی‌های سفید استفاده شده است (Samei & Ghasemi, 2010, P. 57). همچنین استفاده از مصالحی چون چوب به عنوان رواق

کاروان‌سراها یکی از مهم‌ترین عناصر کالبدی بازار به حساب می‌آید و به علت رونق زیاد راسته‌ها، کاروان‌سراهایی نیز برای عرضه یا انبار کالا تعبیه شد (Soltanzadeh, 2007). استقرار سراها در ساختار بازار تبریز به خاطر محور حرکتی کاروان‌رو، موجب قرارگیری آنها در یک راستا شد. از نمونه‌های خوب ترکیب سراها در بازار تبریز که به صورت خطی است، می‌توان به ترکیب چهار سرا در امتداد هم، به ترتیب از غرب به شرق، سرای میرزا ابوالحسن، سرای حاج حسین جدید و سرای حاج حسین میانه و سرای حاج حسین قدیم اشاره کرد. این سراها ضمن برخورداری از کارکرد تخصصی خود مبنی بر فروش و تولید کالا، مانند یک محور ارتباطی نیز عمل می‌کنند (Samei & Ghasemi, 2010)؛ به عبارتی تمام حیاط‌های بازار به هم متصل بوده و مانند شبکه‌ای پیوسته در سراسر بازار پخش شده‌اند و در واقع به عنوان مکان‌هایی برای مکث پس از حرکت در راسته‌ها محسوب می‌شوند (Farhadi, 2018, P. 24) که به‌طور کلی از لحاظ شکلی به سه صورت مربع، مستطیل و اشکال نامتعارف تقسیم می‌شوند.

طاق‌ها و نیم‌طاق‌ها برای تزیین بدنه‌های ساده‌آجری استفاده شده و فاقد هرگونه تزیین کاشی و امثال آن است (Farhadi, 2018, P. 18). به‌طور کلی جمع‌بندی گونه‌های سراهای بازار تبریز در جدول ۸ در قالب ابعاد شش‌گانه تبیین شده است.

و ساییان در تعدادی از سراهای بازار تبریز تنوعی ویژه به الگوی ساختاری مورد استفاده در سراها بخشیده و یا در سراهایی مانند کشمشچی‌ها و میرزا جلیل و رواق‌های آجری سرای درب عباسی الگویی متفاوت را پدید آورده است؛ از طرفی در سراهای بازار تبریز تنها از نقوش کاربردی گچی در

جدول ۸. گونه‌شناسی سراهای بازار تاریخی تبریز

ابعاد	معیار	گونه	سراهای بازار تبریز	شاخصه‌های گونه سرا	تصاویر / کروکی
فضایی- کالبدی	شکل	گونه مربع شکل	سرای امیر، امید، آلمانی‌ها، دیوان، حاج محمدقلی، حاج حسین قدیم و میانی و جدید، میرابوالحسن، دودری، نمدمالان، میرزا جلیل، میرزاشفیعی، کشمشچی‌ها، شاهزاده کوچک و شاهزاده بزرگ، جعفریه	مربعی با ابعاد ۳۳×۳۳ و ۲۸×۲۸ و ...	
		گونه مستطیل شکل	سرای امیر، امید، آلمانی‌ها، دیوان، حاج محمدقلی، حاج حسین قدیم و میانی و جدید، میرابوالحسن، دودری، نمدمالان، میرزا جلیل، میرزاشفیعی، کشمشچی‌ها، شاهزاده کوچک و شاهزاده بزرگ، جعفریه	مستطیل‌هایی با ابعاد ۳۱×۴۵، ۳۲×۲۰، ۳۵×۵۲، ۲۸×۴۰، ۴۸×۷۲، ۳۵×۵۰ و ...	
		گونه اشکال نامتعارف	سرای حاج علی‌اکبر، سجاد	اشکال دوزنقه‌ای و نامشخص با ابعاد مختلف	
موقعیت	موقعیت	گونه شمالی	سرای نمدمالان، درب عباسی، میرزا جلیل، شاهزاده کوچک، شاهزاده بزرگ، میرزاشفیعی، کشمشچی‌ها	هم‌جوار خیابان چایکنار	
		گونه میانی	سرای میرزا محمد، حاج محمدقلی، حاج حسین قدیم، میانی و جدید، میرابوالحسن، دودری	بین خیابان‌های راسته کوچک و دارایی	
		گونه جنوبی	سرای امیر، حاج علی‌اکبر، گرجی‌ها، میرزا مهدی، امید، آلمانی‌ها، صاحب‌دیوان	هم‌جوار خیابان جمهوری اسلامی	

ابعاد	معیار	گونه	سراهای بازار تبریز	شاخصه‌های گونه سرا	تصاویر / کروکی
کشیدگی	کشیدگی	شمالی - جنوبی	سرای امیر، حاج علی‌اکبر، امید، آلمانی‌ها، حاج محمدقلی، میرابوالحسن، دودری، نمدمالان، شاهزاده کوچک و کشمشچی‌ها	کشیدگی به سمت جاده‌های منتهی به کاروان‌های شهرهای اطراف (موازی خیابان‌های راسته کوچک و دارایی)	
		شرقی - غربی	سرای صاحب دیوان، میرزاملحمد، حاج سید حسین قدیم و میانی و جدید، میرزاجلیل و میرزاشفیعی، شاهزاده بزرگ	کشیدگی در راستای جاده ابریشم به سمت ترکیه (خیابان جمهوری)	
		بدون کشیدگی	سرای گرجی‌ها، میرزا مهدی و درب عباسی، سرای حاج علی‌اکبر، امید، آلمانی‌ها، صاحب دیوان، حاج محمدقلی و میرزاجلیل	سراهایی با پلان مربع و بدون کشیدگی	
مساحت	مساحت	کوچک	سرای میرزاملحمد، دودری، نمدمالان، درب عباسی، میرزاشفیعی، شاهزاده کوچک و کشمشچی‌ها	با مساحت زیر ۵۰۰ مترمربع	
		متوسط	سرای امیر، گرجی‌ها، میرزاملحمد، میرزاملحمد، دودری، نمدمالان، درب عباسی، میرزاشفیعی، شاهزاده کوچک و کشمشچی‌ها	با مساحت ۵۰۰ - ۱۰۰۰ مترمربع	
		بزرگ	سرای امیر، گرجی‌ها، میرزاملحمد، میرزاملحمد، حاج سید حسین قدیم و میانی و جدید	با مساحت ۴۰۰۰ - ۱۰۰۰۰ مترمربع	
میزان محصوریت به ترتیب	میزان محصوریت به ترتیب	کم	سرای امیر، گرجی‌ها، میرزاملحمد، میرزاملحمد، حاج سید حسین قدیم و میانی و جدید	۳/۷، ۴/۴، ۴/۸، ۴/۱، ۵/۴، ۶/۵	
		متوسط	سرای میرزاملحمد، دودری، نمدمالان، درب عباسی، میرزاشفیعی، شاهزاده کوچک و کشمشچی‌ها	۲/۱، ۲/۷، ۳/۴، ۲/۸، ۲/۳، ۲/۳، ۲/۹	

ابعاد	معیار	گونه	سراهای بازار تبریز	شاخصه‌های گونه سرا	تصاویر / کروکی
اقتصادی	تولیدی و انبار	زیاد	سرای حاج علی‌اکبر، امید، آلمانی‌ها، صاحب دیوان، حاج محمدقلی و میرزا جلیل	۱/۵، ۱/۴، ۱/۳، ۲/۳، ۲	 <p>کاربری</p> <ul style="list-style-type: none"> خرده فروشی انبار و تولیدی عمده فروشی
		سرای روبسته	سرای میراسماعیل، جعفریه، خان، سجاد	۱/۸، ۲/۴، ۲/۸	
		کالاهای گوناگون	سرای حاج علی‌اکبر، امید، آلمانی‌ها، صاحب دیوان، حاج محمدقلی، سید حسین قدیم، سید حسین جدید، میرابوالحسن.	انبار و تولیدی فرش، پشم و...	
		لوازم بهداشتی - آرایشی	سرای دودری	فروش لوازم بهداشتی - آرایشی	
	خرده‌فروشی	جواهرات	سرای امیر	تولیدی و تعمیرات جواهر و زیورآلات	
		آجیل و خشکبار	کشمشچی‌ها	فروش آجیل و خشکبار	
		نمد، پشم و...	نمدالان	فروش محصولات پشم، نمد و...	
		فرش	سرای میرزاجلیل، میرزاشفیق، شاهزاده بزرگ.	فروش فرش‌های دستبافته، گلیم، قالی و...	
		لوازم خانگی	سرای گرچی‌ها	فروش و تعمیر لوازم خانگی	
		عمده‌فروشی	اقلام متفاوت	سرای میرزاهمدی، میرزامحمد، حاج سید حسین میانی، درب عباسی	خرازی‌ها، لباس و...
زیست‌محیطی	پوشش گیاهی	کم‌تراکم	سرای حاج علی‌اکبر، آلمانی‌ها، میرزامحمد، دودری، میرزاجلیل، شاهزاده کوچک، کشمشچی‌ها	دارای پوشش گیاهی کمتر و درختان جوان و کوچک، مانند درخت عرعر که تاج پوشش کوچکی دارد و سایه کمی ایجاد می‌کند.	 <p>تراکم پوشش گیاهی</p> <ul style="list-style-type: none"> کم تراکم تراکم متوسط متراکم
		تراکم متوسط	سرای گرچی‌ها، میرزاهمدی، امید، صاحب دیوان، حاج محمدقلی، نمدالان، میرزاشفیق، درب عباسی	وجود باغچه و درخت با فاصله مانند تبریزی و آلبالو و... با پوشش و سایه‌اندازی متوسط	
	متراکم	سرای امیر، حاج سید حسین قدیم و میانی و جدید میرابوالحسن	درختان خزان‌پذیر از جمله درخت تبریزی، زبان گنجشک و درخت انجیر و توت		

ابعاد	معیار	گونه	سراهای بازار تبریز	شاخصه‌های گونه سرا	تصاویر / کروکی
فعالیت افراد	اجتماعی و فرهنگی	منزوی	حاج علی اکبر، میرزامهدی، آلمانی‌ها، صاحب دیوان، حاج محمدقلی، سید حسین قدیم، نمدمالان، میرزاجلیل، میرزاشفیعی، کشمشچی‌ها	اغلب به‌عنوان انبار کالاهای تولیدشده استفاده می‌شود.	 <p>جهت کشیدگی</p> <ul style="list-style-type: none"> منزوی نیمه فعال فعال
		نیمه فعال	سرای امید، میرزامحمد، حاج سید حسین میانی و جدید، میرابوالحسن، درب عباسی	اغلب به‌دلیل کاربری خود تنها محل عبور و مرور و گذر قرار گرفته‌اند.	
		فعال	سرای امیر، گرجی‌ها و دودری	استفاده از نیمکت‌ها و اطراف حوض‌ها برای نشستن که اغلب به‌دلیل نزدیکی به خیابان اصلی و سرسبزی سراها اتفاق می‌افتد.	

منبع: نگارندگان

نتیجه‌گیری

که با بررسی سراهای بازار تاریخی تبریز به الگوهای مشترکی که در این بناها قابل ملاحظه است، دست می‌یابیم.

ابعاد و معیارهای گونه‌شناسی سراهای بازار ایرانی عبارت‌اند از: فضایی-کالبدی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و زیست‌محیطی. معیارهای مربوط نیز شامل شکل، مساحت، موقعیت، راستا، عمده‌فروشی و خرده‌فروشی، نوع فعالیت و پوشش گیاهی هستند. شاخصه‌های حیاط و سرای بازار عبارت‌اند از: مرکزیت، درون‌گرایی، انسجام و یکپارچگی، وحدت و کثرت، تعادل، مرکزیت، سرزندگی و رونق اقتصادی، فرهنگ، عرفان، فلسفه، اصالت، هویت، پیوند معانی و فرهنگ، تداوم تاریخی، رد پای گذشته، سنت تهویه طبیعی، استفاده از مصالح بومی، احترام به طبیعت، پایداری،

حیاط به‌عنوان کهن‌الگویی در معماری ایرانی در کاربری‌های مختلفی بروز نموده و در دوره‌های مختلف قبل و بعد از اسلام کاربرد داشته است. این جایگاه بنیادی پاسخی به نیاز پایه‌ای انسان‌ها به فضای بیرونی و اختصاصی برای برخی نیازمندی‌ها و فعالیت‌ها بوده که نیاز به فضای باز، تنفس، ارتباط بی‌واسطه با آب و گیاه و نظاره به آسمان از جمله این علل و در مقابل فضای بسته تعادلی را برقرار کرده است و در اغلب کاربری‌ها اعم از سکونتی، تجاری، آموزشی، عبادی، حکومتی، نظامی، شهری ظهور یافته است. در بازارهای تاریخی نیاز به فضای استقرار کاروان‌ها و مبادله و توزیع کالاها و تولید و انباری کالاهای ویژه، ضرورت سراها را ایجاد می‌نمود که این سراها دارای ویژگی‌ها و الگوهای فضایی هستند که براساس الگویی بنیادی طراحی شده‌اند

اغلب مجموعه‌های تجاری فاقد حیاط و فضای باز اختصاصی بوده و اختلالات متعددی را در ابعاد مختلف اجتماعی، تفریحی، حمل و نقلی و... به وجود می‌آورند. در این راستا می‌توان از الگوی حیاط مرکزی و سراهای بازار ایرانی درس گرفت؛ زیرا توجه صرف به تراکم و ابعاد اقتصادی فضا موجب تبعات منفی مذکور می‌شود.

سیاسگزاری

تقدیر و تشکر از استاد محترم آقای دکتر اصغر مولایی برای راهنمایی‌های بی‌دریغشان در این مقاله.

منابع مالی

وجود ندارد.

تعارض منافع

بین نویسندگان تعارضی در منافع وجود ندارد.

References

- Ahmadi, F. (2005). Central yard in iranian architecture. *Sofeh Magazine*, 41. [in Persian]
- Ahmadi, Z. (2012). Rereading the lost role of the central courtyard in achieving sustainable architecture. *Shahr and Indigenous Architecture*, 2. [in Persian]
- Ameli, J. (1990). Translator: Seyed Mohammad Reza Hosseini. Qom: Qom Seminary Teachers Association, Islamic Publications Office.
- Ansari, H. (2010). Arak bazaar, magnificent architecture of the Qajar. *Jam Jam*, 64. [in Persian]
- Behzadfar, M. (2011). *Identity of the city, a look at the identity of the city of Tehran*. Tehran: City Publishing Institute. [in Persian]
- Biglari, E. (1976). Iranian Markets. *Art and People Magazine*, 162. [in Persian]
- Bonine, M. E. (1987). *Islam and Commerce: Waqf and the Bazaar of Yazd, Iran*. Erdkunde. [DOI:10.3112/erdkunde.1987.03.02]
- Castello, W.F. (1989). *Urbanization in the Middle East*. translated by Parviz Peyran and Abdolali Rezaei. Tehran: Ney Publishing.
- Daneshdoost, Y. (2006). The early cores of the house, its continuity. Extent and Changes in Iranian Architecture. In *the third congress of the history of architecture and urban planning*. 4, compiled by Baqer Ayatollah Zadeh Shirazi. Tehran: Cultural Heritage Organization. [in Persian]
- Esmaili Sangari, H., & Omrani, B. (2007). *History and architecture of Tabriz Bazaar*. Tabriz: Sotoudeh. [in Persian]
- Falamaki, M. (2005). *A tour of the urban restoration business from Venice to Shiraz*. Ministry of Housing and Urban Development. [in Persian]

- Farhadi, F. (2018). *Yards of Tabriz Bazaar*. Tehran: Simaye Danesh. [in Persian]
- Farshchi, H. R., & Zamani, M. H. (2019). A study of Iranian caravanserais and related buildings. *Iranian Journal of Architecture and Urban Planning*, 2(7). [in Persian]
- Golabchi, M., & Zeinali Farid, A. (2012). *Archetypal Architecture*. Tehran: University of Tehran. [in Persian]
- Habibi, S. (2006). *From the city to the city*, Tehran: University of Tehran. [in Persian]
- Hagh Parast, F. & Esmaili Sangari, H. (2017). Manage the world heritage sites in tabriz, relying on popular participation. *Urban Management*, 50. [in Persian]
- Haji Ghasemi, K. (2004). Baths (Hammams). *Ganjnameh. Encyclopedia of Iranian Architecture in Islamic Periods*. Vol. 18. Research and Documentation Centre of Faculty of Architecture of Shahid Beheshti University. Tehran: Rouzaneh. [in Persian]
- Judaki Azizi, A., Mousavi Haji, R., & Mehrafarin, R. (2014). Typology of the four-line model in Iranian architecture and its evolution. *Quarterly Journal of Islamic Architecture Research*, 5. [in Persian]
- Kavian, M., & Gholami, Gh. H. (2016). A study of the architectural evolution of yard caravanserais in central Iran. *Journal of Art*, 75. [in Persian]
- Khamachi, B. (1996). *Tabriz Bazaar over time*. Tabriz: Tabriz Chamber of Commerce. Industries and Mines. [in Persian]
- Khamachi, B. (2008). *My city Tabriz*. Tabriz: Publisher of Nedaye shams. [in Persian]
- Khodabakhshi, S., Frootan, M., & Samiei, A. (2014). A study of the evolution of school architecture based on evaluating the role of the educational system governing them (Case study: Sepahsalar School, Dar Al-Fonun and Alborz High School). *Bagh Nazar Quarterly*, 37. [in Persian]
- Memarian, Gh. H. (1994). *Introduction to Iranian residential architecture. Introverted typology*. Tehran: University of Science and Technology. [in Persian]
- Memarian, Gh., & Tabarsa, M. A. (2013). Species and typology of architecture, scientific-research. *Journal of Iranian Scientific Association of Architecture and Urban Planning*, 6. [in Persian]
- Oliya, M. R. (1991). Bazaar of Yazd, *Encyclopedia of the Islamic World*, Letter B, Booklet 3; Islamic Encyclopedia Foundation, Tehran. [in Persian]
- Piri, S., & Afshari Azad, S. (2015). A study of inner caravanserais of the qajar period in hamadan (Case Study: Haj Safarkhani Caravanserai). *Iranian Archaeological Research*, 11. [in Persian]
- Pirnia, M. K. (1992). On urban planning and traditional Iranian architecture. *Abadi Magazine*, 1. [in Persian]
- Pirnia, M. K. (2000). *Mosques, from the Book of Iranian Architecture of the Islamic Period*. Collector Mohammad Yousef Kiani. Tehran: Samat Publications. [in Persian]
- Pirnia, M. K. (2007). *Stylistics of Iranian Architecture*. Edited by Gholam Hossein Memarian. Tehran: Soroush Danesh Publishing. [in Persian]
- Pirnia, M. K. (1969). Iranian Bazaar. *Archeology and Art of Iran*, 3. [in Persian]
- Pourahmad, A. (1997). *Geography and functions of Kerman market*. Kerman: Kerman Studies Center Publications.
- Pourjafar, M. R., Molaei, A., & Pourjafar, A. (2016). Explaining the characteristics of Islamic Iranian urban design in Tabriz (Case study: Tabriz Grand Bazaar). *Firoozeh Islam Quarterly*, 2. [in Persian]
- Rajabi, A., & Sefahan, A. (2010). Iranian bazaars embody sustainable ideas. *Geography Quarterly*, 11. [in Persian]
- Reuther, O. (2008). *Ashkani Architecture*. Translated by Bagher Ayatollahzade Shirazi. In Research in Iranian.
- Samei, N., & Ghasemi, B. (2010). *Iranian Bazaars an Experience in Documenting Iranian Bazaars*. Tehran: University of Tehran Fine Arts Campus. [in Persian]

- Shafaqi, S. (2006). *Isfahan Grand Bazaar*. Isfahan: Isfahan Municipality Cultural and Recreational Organization, Isfahan Center for Studies and House of Nations. [in Persian]
- Shirani, Z., Partovi, P., & Behzadfar, M. (2017). Spatial evolution of traditional markets (Case study: Qaisaria Bazaar, Isfahan). *Bagh-e Nazar*, 54. [in Persian]
- Soltan Ahmadi, B., & Seyed Hamzeh, M. (2016). Patterns and architectural features of caravanserais in the Seljuk period of Khorasan Highway. *Scientific-Technical Quarterly*, 73. [in Persian]
- Soltani, M. Mansouri, S. Farzin, A. A. (2012). Matching the role of pattern and experience-based concepts in the architectural space. *Bagh-e Nazar Quarterly*, 21. [in Persian]
- Soltanzadeh, H. (2007). *Iranian Markets*. Tehran: Cultural Research Office. [in Persian]
- Soltanzadeh, H. (2012). The role of geography in the formation of courtyards in traditional Iranian houses. *Quarterly Journal of Human Geography Research*. [in Persian]
- Taban, M., Pourjafar, M. R., Bemanian, M., & Heidari, Sh. (2013). Determining the optimal pattern of the central courtyard in the traditional housing of Dezful based on the analysis of the shadow received at different levels of the courtyard. *Bagh-e Nazar*, 27. [in Persian]
- Vadiei, K. (1972). *Bazaar and New Urban Texture*. Yaghma Magazine, 1. [in Persian]
- Varjavand, P. (1993). Kashan Bazaar. *Encyclopedia of the Islamic World*, Letter B, Booklet 3, Islamic Encyclopedia Foundation, Tehran. [in Persian]
- Varjavand, P. (1993). Qaisaria Lar Bazaar. *Encyclopedia of the Islamic World*, Letter B, Booklet 3, Islamic Encyclopedia Foundation, Tehran. [in Persian]
- Varjavand, P. (1993). Qazvin Bazaar. *Encyclopedia of the Islamic World*, Letter B, Booklet 3, Islamic Encyclopedia Foundation, Tehran. [in Persian]
- Varjavand, P. (1993). Tehran Bazaar. *Encyclopedia of the Islamic World*, Letter B, Booklet 3, Islamic Encyclopedia Foundation, Tehran. [in Persian]
- Varjavand, P. Keramatullah, A. (1993). Vakil Bazaar. *Encyclopedia of the Islamic World*, Letter B, Booklet 3, Islamic Encyclopedia Foundation, Tehran. [in Persian]
- Zamani, Z., Heidari, Sh., & Hanachi, P. (2017). Creating middle courtyards in urban blocks in order to reduce energy consumption (Case study: short-term residential apartments in Tehran). *Journal of Fine Arts. Architecture and Urban Planning*, 3. [in Persian]
- Zamiran, M. (2000). *Transition from the world of myth to philosophy*. Tehran: Book City, Hermes.